

Následující stránky neusilují o to podat více či méně vyčerpávající bibliografii Francouzské revoluce, což s přibývajícím věkem představuje stále problematičtější snažení. Napsal jsem je proto, že jsem chtěl čtenáři nabídnout argumenty podepřený přehled o studiích a o knihách, z nichž jsem vycházel při své práci, kapitolu po kapitole. Přeji si, aby toto přiznání dluhu mohlo rovněž posloužit jako vodítko studentům, kterým nabízí předem přebranou bibliografii.

I. STARÝ REŽIM

Tato kapitola tvoří úvod k revoluční krizi. Neusiluje ani tak o to důkladně popsat starou francouzskou společnost a starou monarchii, ale spíše ukázat, jak se postupně vytvořily důvody k jejich radikálnímu odmítnutí ve jménu „tabuly rasy“ z roku 1789.

O starém režimu jakožto o ideji, kterou vypracovala Revoluce pro označení minulosti, již odmítla jako celek: VENTURINO DIEGO, *La Naissance de l'Ancien Régime*, in: *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture*, díl 2: *The Political Culture of the French Revolution*, Oxford 1988; FURET FRANÇOIS, *L'Ancien Régime*, in: *Dictionnaire critique de la Révolution française*, Paris 1988.

O starém režimu a vztahu kontinuity/diskontinuity, který jej spojuje s Francouzskou revolucí, představuje zásadní dílo, jímž tato kniha vděčí za mnohé z hlediska své intelektuální struktury, TOCQUEVILLE ALEXIS DE, *L'Ancien Régime et la Révolution française* (1856), *Oeuvres complètes* v 18 svazcích, díl 2, svazek 1 a 2 (kvůli *Fragments et notes inédites de Tocqueville sur la Révolution*), Paris 1952 a 1953, reedice v řadě „Folio Histoire“, Paris 1987. Dále srov. TAINE HIPPOLYTE, *Les Origines de la France contemporaine* (1876–1896), díl 1: *L'Ancien Régime-La Révolution*, díl 2: *La Révolution – Le Régime moderne*; GOUBERT PIERRE, *L'Ancien Régime*, díl 1: *La Société*, díl 2: *Les Pouvoirs*, Paris 1969–1973; FURET FRANÇOIS, *Penser la Révolution française*, Paris 1978.

O duchu, jaký ovládal vznik absolutní monarchie, se mi jako dva nejdůležitější filozofické spisy jeví tyto: BODIN JEAN, *Les Six Livres de la République* (1576), Paris 1986, 6 svazků; BOSSUET JACQUES-BÉNIGNE, *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture Sainte* (1709), Genève 1967.

Na téma institucí: LEMAIRE ANDRÉ, *Les Lois fondamentales de la monarchie française d'après les théoriciens de l'Ancien Régime*, Paris 1907; MOUSNIER ROLAND, *Les Institutions de la France sous la monarchie absolue, 1598–1689*, Paris 1974–1980, 2 svazky; ANTOINE MICHEL, *La Monarchie absolue*, in: *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture*, díl 1: *The Political Culture of the Old Regime*, (ed.) Keith Michael Baker, Oxford 1987. Pro toho, kdo by se chtěl blíže seznámit s chodem těchto institucí v 18. století: ANTOINE MICHEL, *Le Conseil du Roi sous le règne de Louis XV*, Paris-Genève 1970.

O neustálém přetváření aristokratické společnosti pod vlivem absolutní monarchie, kvůli prodeji úřadů a hodností, napsal nej kvalitněji americký historik David Bien, od nějž je třeba si přečíst: *Offices, Corps and a System of State Credit: The Uses of Privilege under the Ancien Régime*, in: *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture*, díl 1: *The Political Culture of the Old Regime*, (ed.) Keith Michael Baker, Oxford 1987; *La Réaction aristocratique avant 1789: l'exemple de l'armée*, Annales E.S.C. 1974. Na totéž téma rovněž: BOSSENGA GAIL, *From „Corps“ to Citizenship: the „Bureaux des Finances“ before the French Revolution*, *Journal of Modern History* 1986.

O šlechtě a jejích vztazích k ostatní společnosti: MEYER JEAN, *La Noblesse bretonne au XVIIIe siècle*, Paris 1966, 2 svazky; FORSTER ROBERT, *The Nobility of Toulouse in the 18th Century*, Baltimore 1960; TAYLOR GEORGE, *Non Capitalist Wealth and the Origins of the French Revolution*, *American Historical Review* 1967; COBBAN ALFRED, *The Social Interpretation of the French Revolution*, Cambridge 1968; LUCAS COLIN, *Nobles, Bourgeois and the Origins of the French Revolution*, *Past and Present* 60/1973; CHAUSSINAUD-NOGARET GUY, *La Noblesse française au XVIIIe siècle, de la Féodalité aux Lumières*, Paris 1976.

O parlamentech a jejich střetu s monarchií v 18. století najdete užitečné prameny, které publikoval: FLAMMERMONT JULES, *Remontrances du Parlement de Paris au XVIIIe siècle*, Paris 1888–1889, 3 svazky.

Na téma institucí: DOYLE WILLIAM, *The Parlement of Bordeaux and the End of the Old Regime, 1771–1790*, New York 1974; BLUCHE FRANÇOIS, *Les Magistrats du Parlement de Paris, 1715–1771*, Paris 1986.

O střetu: EGRET JEAN, *Louis XV et l'opposition parlementaire*, Paris 1970; DOYLE WILLIAM, *The Parlements of France and the Breakdown of the Old Regime, 1771–1788*, *French Historical Studies* 1970.

O myšlenkách, které v tomto střetu zazněly, je hlavním dílem, které dnes absurdně nikdo nezná: CARCASSONNE ELIE, *Montesquieu et le problème de la Constitution française au XVIIIe siècle*, Paris 1934; RICHET DENIS, *Autour des origines idéologiques lointaines de la Révolution française: élites et despotisme*, Annales E. S. C. 1969; VAN KLEY DALE, *The Jansenists and the Expulsion of the Jesuits from France, 1757–1785*, New Haven-London 1975.

O finanční krizi francouzské monarchie v 18. století i nadále zůstává nejlepším úvodem k tématu: NECKER JACQUES, *Administration des finances de la France*, Paris 1784 (nebo díl 4. a 5. v rámci patnáctidílného *Oeuvres Complètes*, Darmstadt 1970). Dvě moderní studie, které je třeba znát: MORINEAU MICHEL, *Budgets de l'Etat et gestion des finances royales au XVIIIe siècle*, Revue Historique, 1980; GUÉRY ALAIN, *Le roi dépensier: le don, la contrainte, et l'origine du système financier de la monarchie française d'Ancien Régime*, Annales E. S. C. 1984. A konečně jedna vynikající kniha: BOSHER JOHN-FRANCIS, *French Finances 1770–1795, from Business to Bureaucracy*, Cambridge 1970.

O osvícenské filozofii a jejím vlivu na mravy a myšlení Francouzů v 18. století nemůže nic nahradit četbu autorů více i méně významných, a to ve všech žánrech, ať už jde o pojednání, eseje, historii, ekonomii, romány a nesmíme opomenout ani korespondenci. Nebudu se vůbec pokoušet vplout do oceánu komentářů, k nimž již po dvě staletí dávají podnět myšlenkové proudy a velcí autoři, uvedl bych snad pouze to, že podle mého názoru je nejlepším souhrnným dílem toto: CASSIRER ERNST, *La Philosophie des Lumières*, Paris 1983. Toto dílo bylo vydáno v roce 1932 v Tübingenu pod názvem *Die Philosophie der Aufklärung* a v roce 1966 je pro nakladatelství Fayard přeložil P. Quillet.

Již půl století se historici velmi pozorně zabývají způsobem přenosu myšlenek ve společnosti: MORNET DANIEL, *Les Origines intellectuelles de la Révolution française, 1715–1789*, Paris 1933, 1967⁶; GROETHUYSEN BERNARD, *Les Origines de l'esprit bourgeois en France*, Paris 1977; ROCHE DANIEL, *Le Siècle des Lumières en province, académies et académiciens provinciaux, 1680–1789*, Paris-Haag 1978, 2 svazky; TUCOO-CHALA SUZANNE, *Charles-Joseph Panckoucke et la librairie française, 1736–1798*, Paris 1977; DARTON ROBERT, *L'Aventure de l'Encyclopédie, 1775–1800: un best-seller au siècle des Lumières*, Paris 1982; TÝŽ, *The Literary Underground of the Old Regime Enlightenment*, Cambridge 1982.

Čtenář, který by si přál seznámit se s obecnými poznatky týkajícími se proslulé otázky vztahů mezi osvícenskými idejemi a Francouzskou revolucí, by si měl přečíst dvě starší díla, která vznikla téměř ve stejné době: MOUNIER JEAN-JOSEPH, *De l'influence attribuée aux philosophes, aux francs-maçons et aux illuminés sur la Révolution française*, Tübingen 1801; PORTALIS JEAN-ETIENNE-MARIE, *De l'usage et de l'abus de l'esprit philosophique durant le dix-huitième siècle*, Paris 1820, 2 svazky. Ve druhém vydání publikováno společně s *Essai sur l'origine, l'histoire et les progrès de la littérature française et de la philosophie*, Paris 1827. (Tocqueville pro pojednání o této otázce částečně přebírá Portalisův rozbor). Zcela nedávno vydaná kniha sestavená především z poněkud starších článků chce ukázat průnik osvícenských myšlenek do politické kultury starého režimu: BAKER KEITH, *Inventing the French Revolution. Essays on French Political Culture in the XVIIIth Century*, Cambridge 1990.

Nejnovější studii můžeme najít v *Dictionnaire critique de la Révolution française* z pera FRANÇOISE FURETA a MONY OZOUF, Paris 1988. Dále srovnej hesla „Montesquieu“ (BERNARD MANIN), „Rousseau“ (BERNARD MANIN), „Voltaire“ (MONY OZOUF), „Physiocrates“ (PIERRE ROSANVALLON), „Lumières“ (BRONISŁAW BACZKO).

O jednotlivých epizodách politického života, kterých se dotkne tato kapitola, uvádím ta díla, která se mi zdají nejužitečnější – o Maupeouově reformě: ANTOINE MICHEL, *Louis XV*, Paris 1989; o „Turgotově vládě“: FAURE EDGAR, *La Disgrâce de Turgot, 12 Mai 1776*, Paris 1961; o Neckerovi: EGRET JEAN, *Necker, ministre de Louis XV (1776–1790)*, Paris 1975; o Ludvíkovi XVI. a Marii Antoinette: GIRAULT DE COURSAK PIERRETTE, *L'Education d'un roi: Louis XIV*, Paris 1972; BLUCHE FRANÇOIS, *La Vie quotidienne au temps de Louis XVI*, Paris 1980; MADAME DE CAMPAN, JEANNE LOUISE HENRIETTE, *Mémoires sur la fin de vie de Marie-Antoinette*, Paris 1879; *Madame de Campan: première femme de chambre de Marie-Antoinette*, Paris 1988; THOMAS CHANTAL, *L'Héroïne du crime: Marie-Antoinette dans les pamphlets*, in: Bonnet Jean-Claude, *La Carmagnole des muses. L'Homme de lettres et l'artiste dans la Révolution*, Paris 1988.

II. REVOLUCE ROKU 1789

Ted' se dostáváme k vlastním dějinám Francouzské revoluce a uvádím zde díla z oblasti všeobecné historie, jež jsem používal nejčastěji: MICHELET JULES, *Histoire de la Révolution*, Paris 1847–1853, 7 svazků. Toto dílo si uchovává zcela zásadní význam z hlediska revoluční historiografie, ale také jako literární památka. TAINE HIPPOLYTE, *Les Origines de la France contemporaine (1876–1896)*, díl 1: *L'Ancien Régime-La Révolution*, díl 2: *La Révolution – Le Régime moderne*. Největší historické dílo za posledních dvě stě let nesené v duchu nepřátelském Revoluci; JAURES JEAN, *Histoire socialiste de la Révolution française*, Paris 1922–1924, 8 svazků. Klasické dílo podávající sociální výklad Revoluce, spojený s velmi zevrubně probíranými politickými a parlamentními dějinami; LEFEBVRE GEORGES, *La Révolution française*, Paris 1951. Georges Lefebvre, historik jakobínského smýšlení, byl velkým odborníkem 20. století na dějiny Francouzské revoluce, o níž měl nejúplnější a nejbezpečnější informace. Je také možné nahlédnout do jeho přednášek na Sorbonně, vydaných ve formě skript; PALMER ROBERT R., *The Age of the Democratic Revolution. A Political History of Europe and America, 1760–1800*, Princeton 1959–1964. Vynikající hodnocení Francouzské revoluce z mezinárodního hlediska, inteligentní a poučený výklad.

Kromě těchto všeobecných publikací může čtenář, který se zajímá o novější diskuse na téma výkladu Francouzské revoluce, sáhnout po těchto dílech: COB-

BAN ALFRED, *The Social Interpretation of the French Revolution*, Cambridge 1968; FURET FRANÇOIS, *Penser la Révolution française*, Paris 1978.

O letech předcházejících Revoluci, tedy letech 1787–1789, nazývaných také „Předrevoluce“, je nejlepším dostupným shrnujícím materiálem dílo: DOYLE WILLIAM, *Origins of the French Revolution*, Oxford 1980; COCHIN AUGUSTIN, *Les Sociétés de pensée et la Révolution en Bretagne (1788–1789)*, Paris 1928, 2 svazky; EGRET JEAN, *La Pré-Révolution française, 1787–1789*, Paris 1969; *La Révolution des notables, Mounier et les Monarchiens, 1789*, Paris 1950; GRUDER VIVIAN, *Class and Politics in the revolution: the Assembly of French Notables of 1787*, in: Vom Ancien Regime zur Französischen Revolution Forschungen und Perspektiven, hrsg. von Ernst Hinrichs, Eberhard Schmitt, Rudolf Vierhaus, Göttingen 1978.

O svolání a jednání generálních stavů existuje základní dokumentaristické dílo: BRETTE ARMAND, *Recueil des documents relatifs à la convocation des États généraux de 1789*, Paris 1894–1915, 4 svazky; COCHIN AUGUSTIN, *La Campagne électorale de 1789 en Bourgogne*, Paris 1904; HALÉVI RAN, *États généraux*, in: *Dictionnaire critique de la Révolution française*; FURET FRANÇOIS: *La monarchie et les élections: position des problèmes*, in: *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture*, díl 1: *The Political Culture of the Old Regime*, (ed.) Keith Michael Baker, Oxford 1987.

O velkých událostech roku 1789 je možné se dočíst ve velmi rozsáhlé dobové literatuře, ve které bych odlišil dvě kategorie textů. První z nich tvoří vyprávění svědků a přímých účastníků toho, co se odehrávalo ve Versailles a v Paříži. Podle mého názoru jsou nejzajímavější tyto: YOUNG ARTHUR, *Voyages en France dans les années 1787, 1788 et 1789*, Paris 1976, 3 svazky; MORRIS GOUVERNEUR, *Journal de Gouverneur Morris pendant les années 1789, 1790, 1791 et 1792*, Paris 1901; LAMETH ALEXANDRE DE, *Histoire de l'Assemblée Constituante*, Paris 1828–1829, 2 svazky; DUQUESNOY ADRIEN-CYPRIEN, *Journal d'Adrien Duquesnoy, député du Tiers-État de Bar-le-Duc, sur l'Assemblée Constituante, 3 mai 1789–3 avril 1790*, Paris 1894, 2 svazky; FERRIERES CHARLES ÉLIE DE, *Mémoires du Marquis de Ferrières, avec une notice sur sa vie*, Paris 1821, 3 svazky; BAILLY JEAN SYLVAIN, *Mémoires*, Paris 1821–1822, 3 svazky. Konečně je třeba ještě zvlášť připomenout vzpomínky Švýcara ETIENNA DUMONTA, *Souvenirs sur Mirabeau et sur les deux premières assemblées législatives*, Paris 1832. Zcela zásadně důležité dílo pro porozumění rozpravám v Ústavodárném shromáždění.

Do druhé kategorie patří texty, které jsou těsněji spjaty s diskusí a novými politickými tématy: noviny, pamflety, projevy. Nedávno byly znovu publikovány různé politické spisy Emmanuela-Josepha Sieyèse, které vydal Dorigny Marcel, bohužel bez jakéhokoli kritického aparátu. Čtenář tu najde tři základní Sieyèsovy pamflety z let 1788–1789: *Essai sur les privilèges*; *Vues sur les moyens de l'exécution dont les représentants de la France pourront disposer en 1789*, a slavný *Qu'est-ce que*

le Tiers-État?, vyšlo také v nakladatelství Droz v roce 1970. Neexistuje lepší úvod k událostem roku 1789 než tyto tři spisy.

Starší kniha o Sieyèsovi: BASTID PIERRE, *Sieyès, et sa pensée*, Paris 1970. O něco novější: BREDIN JEAN-DENIS, *Sieyès, la clef de la Révolution française*, Paris 1988. Tuto bibliografii lze doplnit o dva články věnované spíše Sieyèsovu politickému myšlení: heslo „*Qu'est-ce que le Tiers-État?*“ (COLETTE CLAVREUIL) v *Dictionnaire des Oeuvres politiques*, Paris 1986; heslo „*Sieyès*“ (BAKER KEITH) v *Dictionnaire critique de la Révolution française*.

Pokud jde o projevy a ospravedlňující memoáry dalších významných vůdců veřejného mínění v roce 1789 srov.: FURET FRANÇOIS, HALÉVI RAN, *Orateurs de la Révolution française*, díl 1: *Les Constituants*, Paris 1989. Mé doporučení by znělo přečíst si přednostně Mouniera a Lally-Tollendala, pokud jde o „*Monarchiens*“, a Mirabeaua a Sieyèse, pokud jde o „*Patriotes*“.

Konečně je bezpodmínečně nutné si přečíst dvě velká dobová svědectví o tomto roce 1789: *Reflections on the Revolution in France* Angličana Edmunda Burka, které vyšly v roce 1790; NECKER JACQUES, *Histoire de la Révolution française*, in: *Oeuvres complètes*, Paris 1820, díl 9 a 10. První z nich je důležitým zdrojem, ze kterého budou čerpat všichni kritici této události francouzských dějin. Druhý pak nabízí podrobné vyprávění a hluboký rozbor řetězcích se okolností, ze kterých se odvíjel rok 1789, a to v podání jednoho z hlavních aktérů celého dramatu.

O hlavních etapách vývoje Revoluce v roce 1789 mi důležité připadají následující knihy či články: LEMAY EDNA-HINDIE, *La composition de l'Assemblée nationale Constituante: les hommes de la continuité?*, *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 16/1977.

O 14. červenci 1789: GODECHOT JACQUES, *La prise de la Bastille: 14 Juillet 1789*, Paris 1965.

O povstání na venkově: LEFEBVRE GEORGES, *La Grande Peur de 1789*, Paris 1932, reedice (společně s *Les Foules révolutionnaires*), Paris 1988.

O noci 4. srpna představuje nejlepší analýzu: JAURES JEAN, *Histoire socialiste de la Révolution française*, Paris 1968–1973. Rovněž za přečtení stojí: FURET FRANÇOIS, *Nuit du 4 août*, in: *Dictionnaire critique de la Révolution française*.

Deklarace práv člověka – k tomuto tématu se nedávno vrátil: GAUCHET MARCEL, *La Révolution des Droits de l'homme*, Paris 1989.

O rozhodujících ústavních rozpravách ze srpna až září 1789, obou velkých komorách a právu veta srov. hesla: *Sieyès*, „*Constitution*“, „*Souveraineté*“ (KEITH BAKER), „*Monarchiens*“ (RAN HALÉVI); „*Mirabeau*“ (FRANÇOIS FURET) v *Dictionnaire critique de la Révolution française*.

O koloniální otázce: JAURES JEAN, *Histoire socialiste de la Révolution française*, díl 2, kapitola 4: *Le mouvement économique et social en 1792 – la question coloniale*.

Ústřední politickou otázkou, která ovládla celé dějiny Ústavodárného shromáždění, představuje otázka monarchie, která tvořila klenební kámen starého režimu a kterou strhl režim nový, přičemž ji zachoval jako moc podřízenou shromáždění. Monarchistům se v srpnu až září 1789 nepodařilo prosadit pro něj aktivnější roli a říjnové dny roku 1789 de facto potvrdily čistě teoretický ráz odkladného veta, které bylo v září přiznáno králi. Mirabeau se poté marně celým svým géniem zasazoval o obrodu teoretického principu a praktické vlády monarchie. K tomuto období neexistuje snad zajímavější text než tajná korespondence Mirabeaua s hrabětem Lamarckem: *Correspondance entre le Comte de Mirabeau et le Comte de Lamarck*, (ed.) A. DE BACOURT, Paris 1831, 3 svazky; CHAUSINAND-NOGARET, *Mirabeau entre le roi et la Révolution: Notes à la Cour et discours*, Paris 1986.

U náboženských záležitostí a *Constitution civile du clergé* se můžeme nejprve zabývat tím, jak byl dán národu k dispozici církevní majetek, a to prostřednictvím hesel v *Dictionnaire critique de la Révolution française*: „Biens nationaux“ (LOUIS BERGERON) a „Assignats“ (MICHEL BURGUIÈRE).

Pokud jde o otázku náboženství jako takového, kniha, která umožňuje nejlépe pochopit, do jaké míry představuje filozofické a politické jádro revoluční záhady: QUINET EDGAR, *Le Christianisme et la Révolution française*, Paris 1846. Dále srov. MATHIEZ ALBERT, *Rome et le clergé français sous la Constituante*, Paris 1911; LA GORCE PIERRE DE, *Histoire religieuse de la Révolution française*, Paris 1946–1950, 2 svazky; TACKETT TIMOTHY, *Religion, Revolution and Regional Culture in Eighteenth Century France: the Ecclesiastical Wrath of 1791*, Princeton 1985; VAN KLEY DALE, *The Jansenist: Constitutional Legacy in the French Pre-revolution*, Historical reflections 13/1986.

Varennes a revize Ústavy. Do tohoto období Ústavodárného shromáždění můžeme proniknout, pokud si přečteme projevy a posmrtně vydané spisy Barnava, který byl zároveň politikem i filozofem tohoto období. K seznámení s první kategorií si můžeme prostudovat již zmiňovaný sborník: FRANÇOIS FURET, RAN HALÉVI, *Oraterus de la Révolution française*. S druhou kategorií se seznámíme: BARNAVE ANTOINE, *Oeuvres*, (ed.) Bérenger de la Drome, Paris 1843, 4 svazky, především ve dvou prvních svazcích. Dále srov. reedici, kterou sestavil a anotace mi opatřil PATRICE GUENIFFEY, *La Révolution et de la Constituante*, Grenoble 1988. Další dílo zásadního významu pro pochopení tohoto období je: MICHON GEORGES, *Essai sur l'histoire du parti feuillant*, Paris 1924.

O Barnavovi a Du Portovi srov. hesla v *Dictionnaire critique de la Révolution française*, „Barnave“ (FRANÇOIS FURET), „Feuillants“ (RAN HALÉVI).

Obecně o práci Ústavodárného shromáždění a o ústavě z roku 1791, což byl nejdůležitější počin pro pochopení ústavního myšlení Ústavodárného shromáždění a absolutní svrchovanosti zákona, jak ji naplňovali zástupci lidu, se dočteme

v díle z pera významného právníka: CARRÉ DE MALBERG RAYMOND, *Contribution à la théorie générale de l'Etat*, Paris 1920–1922, 2 svazky; *La loi, expression de la volonté générale*, Paris 1931.

Další právníký příspěvek k prostudování téže otázky, z jiného úhlu pohledu: DUCLOS PIERRE, *La Notion de la Constitution dans l'oeuvre de l'Assemblée Constituante de 1789*, Paris 1934. Dále srov. TROPER MICHEL, *La Séparation des pouvoirs et l'histoire constitutionnelle française*, Paris 1973.

Opatření Ústavodárného shromáždění, která můžeme hromadně označit jako sociální, hospodářská a finanční a která měla největší dopad, představují prodej majetku církve, vydání asignátů a jejich rychlá proměna v papírové peníze. Michelet je nejvytrvalejším komentátorem převodu majetku, který se na základě zcizení majetku církve uskutečnil ve prospěch buržoazie a rolníků. Neustále zdůrazňuje jeho prvořadý význam pro spojení Revoluce a nových pozemkových vlastníků (průběžně ve 3.–10. knize *Histoire de la Révolution française*). O finanční politice, do níž v roce 1790 zabředlo Ústavodárné shromáždění, o inflaci úmyslně využívané k financování veřejných výdajů a o sociálních a politických dopadech, jaké to mělo, najdete dobrý všeobecný nástin v nedávno vydané knize: AFTALION FLORIN, *L'Economie de la Révolution française*, Paris 1987.

Obecný přehled o tom, jak mužové revoluce spravovali veřejné finance, lze najít jen málokde, nedávno však vyšla vynikající kniha: ROUGUIERE MICHEL, *Gestionnaires et Profiteurs de la Révolution. L'Administration des finances françaises de Louis XIV à Bonaparte*, Paris 1986.

III. JAKOBÍNSKÁ REPUBLIKA

Nejlepším úvodem k prostudování tohoto „hrdinského“ období Revoluce, během něž se projevilo tolik vášní a diskusí, je četba textů, které nás přenesou do dobové atmosféry. Přímo či nepřímo, podle toho, zda jde o spisy a projevy současníků, nebo o paměti aktérů událostí vydané později, především v období restaurace. V první kategorii bych doporučil především projevy Brissota a Vergniauda o válce, na podzim a v zimě let 1791–1792, ty, které se týkají králova procesu od listopadu 1792 do ledna roku 1793, Condorceta představujícího svou demokratickou Ústavu (únor roku 1793) a samozřejmě velká vystoupení Robespiera v Konventu, především na podzim a v zimě let 1793–1794. Odkazy na ně najdete níže. Pokud jde o druhou skupinu pramenů, u nichž je třeba pokaždé případ od případu ověřit jejich autentičnost (některé domnělé „paměti“ byly velmi výrazně přepracovány), přednostně bych mezi ně zahrnul následující autory: THIBAUDEAU ANTOINE CLAIRE DE, *Mémoires, 1799–1815*, Paris 1913; MADAME ROLAND, *Mémoires de Madame Roland*, Paris 1966 – pod titulem *Appel à l'impar-*

tiale postérité, v roce 1800 Champagneux pod názvem *Oeuvres de M. J.-Ph. Roland*, dále pak Berville a Barrière v roce 1820 v *Collection des mémoires relatifs à la Révolution française*. Rukopisy paní Rolandové byly skutečně fundovaně převedeny ve vydání Daubana a Faugera v roce 1864. V roce 1905 vydal Claude Perroux kritické vydání *Mémoires de Madame Roland*; BUZOT FRANÇOIS, *Mémoires sur la Révolution*, Paris 1923; PETION JEROME, BUZOT FRANÇOIS, BARBAROUX CHARLES-DAUBAN, *Mémoires inédits de Pétion*, Paris 1866; LA REVEILLERE-LEPAUX LOUIS-MARIE, *Mémoires*, Paris 1895, 3 díly; NODIER CHARLES, *Episodes et portraits pour servir à l'histoire de la Révolution française et de l'Empire*, Paris 1831. Tyto Nodierovy svazky tvoří podle mého nejcennější kousek v celé té záplavě memoárové literatury k Francouzské revoluci.

Mezi revolučními shromážděními vystupuje Zákonomádné shromáždění jako jakýsi chudý příbuzný. Zasedalo necelý rok, vyhnalo ho lidové povstání, které svrhlo krále a toto shromáždění připravilo o smysl existence i o moc. Dostalo se do sevření dvou přízračných postav Ústavodárného shromáždění a Konventu, nemělo možnost srovnávat se ani s tím, co předcházelo, ani s tím, co následovalo. Přitom však sehrálo zásadní úlohu v přípravách na válku a radikalizaci Revoluce. To lze pochopit, pokud srovnáme poslední dva měsíce Ústavodárného shromáždění, poznamenaného stabilizací za feuillantů, s prvními dvěma měsíci Zákonomádného shromáždění, zářím a listopadem 1791, kdy vidíme, jak s plnou silou opět zazářil duch revoluční eskalace, kterou si do štítu vetkl Brissot a jeho přátelé. Tento kontrast jsem se pokusil vystihnout ve vystoupení předneseném na Kolokviu o girondinech, které se konalo v Saint-Emilionu (duben 1990) a ze kterého mají být zanedlouho uveřejněny materiály. Jeho tajemství leží do velké míry ve volbách z léta roku 1791; na toto téma si povšimněme především zásadního příspěvku, jímž je doktorská práce Patricka Gueniffeyho věnovaná volbám v letech 1791 a 1792 a obhájená v roce 1989 na Ecole des hautes études en sciences sociales.

O válce, která byla v dubnu roku 1792 zahájena mezi revolucí a Habsburky a která se v následujícím roce rozšířila po celé Evropě, existuje pozoruhodné dílo: SOREL ALBERT, *L'Europe et la Révolution française*, Paris 1903–1906, 9 svazků – tento spis zdůrazňuje kontinuitu zahraniční politiky Revoluce v návaznosti na politiku Bourbonů.

Je také třeba přečíst si staší knihu německého historika HEINRICHA VON SYBELA, vydanou ve čtyřech svazcích v letech 1853–1870 v Düsseldorfu a přeloženou do francouzštiny v roce 1869: *Histoire de l'Europe pendant la Révolution française*, Paris 1869–1875, 3 svazky. Toto dílo francouzští historikové častěji citují, než ho sami čtou, je to však veledílo z hlediska erudice a pochopení problému, srovnatelné se spisem Sorelovým, přitom však citlivěji připomínající novost revolučního jevu.

Nejlepší analýzou vyhlášení války z 20. dubna 1792 a politické odpovědnosti, jakou na ní mají „girondini“, je JEAN JAURES, *Histoire socialiste de la Révolution française*, díl 2, kapitola 2: *La Guerre ou la paix*. Socialistický historik vysvětluje, jak válka pro Brissota a jeho přátele představovala manévr na domácí politické scéně, měla jim pomoci dostat se k moci i proti vůli feuillantů, byť by na sebe museli vzít riziko, že padne král.

O 10. srpnu 1792, dočasné diktatuře Pařížské komuny, prvním období teroru a zářijových hrozbách nepřiléhavěji: MATHIEW ALBERT, *Le 10 Août 1792*, Paris 1931. K tomu můžeme připojit dílo, které se obecně týká sociologie velkých pařížských „dní“ v době Revoluce: RUDE GEORGES, *The Crowd in the French Revolution*, Oxford 1959.

O Pařížské komuně patří neustále k nejvíce ceněným kniha staršího data: BRAESCH FRÉDÉRIC, *La Commune du 10 Août 1792. Etude sur l'histoire de Paris du 20 Juin au 2 décembre 1792*, Paris 1911.

O masakrech v září roku 1792 v pařížských věznicích existuje klasická práce: CARON PIERRE, *Les Massacres de Septembre*, Paris 1935. V hodnocení odpovědnosti a spoluúčasti doporučujeme doplnit o BLUCHE FRÉDÉRIC, *Septembre 1792: Les logiques d'un massacre*, Paris 1986.

V srpnu zvolený Konvent se sešel v září roku 1792 – k tomu KUSCINSKI AUGUSTE, *Dictionnaire des Conventionnels*, Paris 1916.

O politickém složení nového shromáždění nejlépe: PATRICK ALISON, *The Men of the French First Republic: Political Alignments in the National Convention of 1792*, Baltimore 1972.

Konvent je totiž hned od počátku sídlem sporu mezi dvěma skupinami, které do historiografie přešly pod označením girondini a stoupenci Hory. Největší část shromáždění, jeho střed, kterému se říká Rovina, je rozhodčím mezi těmito dvěma skupinami.

V historiografii 19. století, která má ještě k událostem blízko prostřednictvím ústního podání, se nikdo podrobněji nezabýval sociální a politickou realitou stojící za dichotomickým dělením na girondiny a Horu. Historiografie 20. století, pokud vznikala pod vlivem marxismu, jako tomu bylo ve Francii, se zoufale snažila vytýčit mezi oběma skupinami linii oddělující dvě třídy nebo třídu od podtřídy, nikdy však nedošla k přesvědčivému výsledku. Dokladem této zbytečné snahy bylo kolokvium *Girondins et Montagnards*, (ed.) ALBERT SOBOUL, Paris 1980. Historiografie v anglicky mluvících zemích se po čtvrt století táže po relevanci již samotného pojmu girondini a Hora. Pochybnost poprvé vyslovil MICHAEL J. SYDENHAM, *The Girondins*, London 1961. Alison Patrick ve výše zmiňované publikaci posuzovala rostoucí vnitřní soudržnost skupiny na základě šesti případů nominální výzvy k hlasování v Konventu, v době mezi procesem s králem a obnovením Výboru dvanácti, přičemž dospěla k závěru, že více či méně beztva-

rá Rovina a girondinská menšina jsou zřetelně odděleny. Nedávno vydaný článek, dílo tří amerických historiků, závěry Alison Patrick poněkud pozměňuje, neboť ukazuje, že do jara roku 1793, tj. do předvečera porážky, nelze mluvit o skutečné soudržnosti girondinů při hlasování: LEWIS MICHAEL S., HILDRETH ANNE, SPITZER ALAN B., *Was there a Girondist Faction in the National Convention (1792–1793)?*, French Historical Studies 15/1988. Pokud jde o problematiku a o stanoviska, která od sebe oddělují girondiny a stoupence Hory, nejlepší souhrnnou prací jsou obě hesla, jimiž Mona Ozouf přispěla do *Dictionnaire critique de la Révolution française*.

O procesu s králem, ústředním výjevu z doby Revoluce, kterému se však historikové 20. století věnovali velmi málo, uvedeme dva hlavní autory, kteří podrobně studovali smysl čelní srážky mezi královským úřadem a Konventem: MICHELET JULES, *Histoire de la Révolution française*, 10. kniha; JAURES JEAN, *Histoire socialiste de la Révolution française*, díl 5: *La mort du roi et la chute de la Gironde*, 2. kapitola: *Le Procès du roi*.

O průběhu procesu jako takového a obtížném sčítání hlasů ve chvíli rozsudku: JORDAN DAVID, *The King's Trial: Louis XVI vs the French Revolution*, Berkeley 1979. Mezi nejnověji vydanými publikacemi doporučujeme knihu: WALZER MICHAËL, *Regicide and Revolution: Speeches at the Trial of Louis XVI*, Cambridge 1974; TÝŽ, *Discours au procès de Louis XVI*, Paris 1989. Jde o vydání hlavních projevů pronesených v Konventu v souvislosti s procesem vedeným proti králi. V úvodu najdeme obsáhlou předmluvu. Ve francouzském vydání obsahuje kniha v závěru diskusi mezi M. Walzerem a F. Feherem. Americký politolog hájí myšlenku, že proces probíhal při zachování maximální zákonnosti slučitelné s politickou situací, zatímco maďarský filozof žijící v emigraci ve Spojených státech v něm spatřuje zárodky teroru.

O krizi v létě roku 1793 podává podle mne nejlepší celkový přehled cyklus vysokoškolských přednášek GEORGESE LEFEBVRA, *Le Gouvernement révolutionnaire*, Paris 1947. Zároveň je třeba říct, že existuje pouze jediná erudovaná publikace věnovaná dnům 31. května a 2. června 1793: SLAVIN MORRIS, *The Making of en Insurrection. Parisian Sections and the Gironde*, Harvard 1986.

Nejpřiléhavější vyprávění a nehlubší rozbor čístek z doby Konventu přesto naleznete ve spisech: JEAN MICHELET, *Histoire de la Révolution française*, 10. kniha; JEAN JAURES, *Histoire socialiste de la Révolution française*, 5. kniha, 10. kapitola: *La Révolution du 31 mai et 2 juin 1793*.

O zdrojích války ve Vendée existuje rozsáhlá literatura, staršího data i nedávná, která byla po dlouhou dobu ovlivněna přežíváním vzpomínek na občanskou válku v 19. a 20. století. Čtenář může začít jednou z posledních publikací na toto téma: MARTIN JEAN CLÉMENT, *La Vendée et la France*, Paris 1987, stejně jako syntézou, kterou jsem se pokusil na toto téma podat v heslu „Vendée“ v *Dicti-*

onnaire critique de la Révolution française. Historiografie „bílých“ a „modrých“ ve Vendée od sebe byly dlouho stejně odděleny jako oba tábory, jejichž nesrovnatelnou slávu vyzdvihovaly. Na konci 20. století ztratily tyto srážky na intenzitě spolu s tím, jak se proměňovaly myšlenky, které byly jejich základem. Znamením toho je i dílo Martina Jeana Clémenta stejně jako kniha, kterou napsal GÉRARD ALAIN, *Pourquoi la Vendée*, Paris 1990.

O vzplanutí kontrarevoluce v Lyonu v květnu roku 1793: HERRIOT ÉDOUARD, *Lyon n'est plus*, Paris 1937–1938, 4 svazky.

O tom, čemu se říkalo krize „federalismu“ – ta vznikla v důsledku vyhnání girondinů, diktatury Hory a „revoluční vlády“. Rozkol mezi girondiny a Horou byl často rozebírán z hlediska sociálních podmínek: dočasné spojení mezi Horou a sansculoty bylo potvrzeno, když byli vyhnáni girondini. Hora v tomto spojení s aktivisty pařížských sekcí nebyla zcela prosta postranních úmyslů. Toto téma bylo po druhé světové válce zpracováno snad nejčastěji. Já bych se omezil na tři hlavní autory, kteří jsou každý svým způsobem velmi příznačné: GUÉRIN DANIEL, *La Lutte des classes sous la Première République, Bourgeois et bras nus (1793–1797)*, Paris 1946 – zkrácená verze pod názvem *Bourgeois et bras nus (1793–1797)*, Paris 1973. Jedná se o levicový výklad Francouzské revoluce, v němž je Robespierre podán jako „buržoazní“ centrista. SOBOUL ALBERT, *Les sans-culottes Parisiens en l'an II*, Paris 1958. Sociální a politický výklad spojení mezi buržoazií z řad Hory a drobným pařížským lidem pod Robespierrovým vedením. COBB RICHARD, *The Police and the People: French Popular Protest 1789–1820*, Oxford 1970. Autor kritizuje pojetí sansculotů jako „hnutí“ a místo něho uplatňuje více individualistickou koncepci sociální vydědění. Po těchto třech dílech je třeba uvést ještě alespoň to, které umožnilo jejich vznik, neboť nastolilo otázku vztahu mezi regulací ekonomiky a lidovým hnutím: MATHIEZ ALBERT, *La vie chère et le mouvement social sous la Terreur*, Paris 1927, 2 svazky.

Zavedení „revoluční vlády“. Ústava Hory, kterou v červnu narychlo dopsal Hérault de Séchelles, byla postupně nahrazena vládou de facto, a to ve dvou hlavních etapách, březen-duben a červenec-září 1793, od vytvoření Výboru pro veřejné blaho po nástup teroru: PALMER ROBERT R., *Twelve who Ruled: the Committee of Public Safety During the Terror*, Princeton 1941. Kniha, která dobře poukazuje na velmi improvizovaný ráz revoluční vlády.

K chronologii procesu GEORGES LEFEBVRE, *Le Gouvernement révolutionnaire*, Paris 1947; heslo „Gouvernement révolutionnaire“, který jsem napsal do *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Nakonec je třeba si přečíst velký Robespierrov projev v Konventu z 25. prosince 1793, jenž představuje filozofický manifest revoluční vlády – srov. ROBESPIERRE MAXIMILIEN DE, *Discours*, Paris 1988.

Jakobínství a teror. V této knize hájím myšlenku, že diktátorský ráz revoluční

vlády není jednoduše či pouze výsledkem obranné reakce tváří v tvář nebezpečí, ale že je to také projev určité potenciální možnosti obsažené v politické kultuře Francouzské revoluce. Ne že by byl teror nezbytně přítomen už v zásadách roku 1789, ale výjimečné okolnosti roku 1793 roznítily vášně a vyvolaly myšlenky, které nebyly snadno slučitelné s ustavením politické svobody. K tomuto výkladu v jeho celkové podobě si může čtenář přečíst hesla „Jakobínství“ a „Teror“, která jsem napsal do *Dictionnaire critique de la Révolution française*.

Prvotním hlediskem této analýzy je studium ortodoxního učení, které v celonárodním měřítku uplatnili jakobíni, na pozadí revoluční diktatury. K tomuto bodu jsou zásadními autory: MICHELET JULES, *Histoire de la Révolution française*, 10. kniha; COCHIN AUGUSTIN, *Les sociétés de pensée et la démocratie. Études d'histoire révolutionnaire*, Paris 1931. K tomu můžeme připojit: BRINTON CRANE, *The Jacobins: An Essay in the New History*, New York 1930; JAUME LUCIEN, *Le discours jacobin et la démocratie*, Paris 1989; O teroru jako takovém nám chybí případové studie, podle toho, zda se jedná o pařížský Revoluční tribunál, trestnou výpravu některého ze zástupců vyslaných mimo hlavní město nebo hromadné popravy bez rozsudku, jak k nim došlo v Lyonu nebo ve Vendée. I zde by ale bylo třeba rozlišovat jednotlivá období: koncentrace teroru v Paříži od dubna roku 1794 pozměnila východiska této otázky. Jeden z nejlepších rozborů revolučního teroru obsahuje: QUINET EDGAR, *La Révolution*, Paris 1856, 16.–17. kniha. Mezi novodobými odborníky existuje jedno klasické dílo: COBB RICHARD, *Les Armées révolutionnaires, instrument de Terreur dans les départements: avril 1793–floréal an II*, Paris 1961, 2 svazky. K tomu srov. nedávno vydané monografie: LUCAS COLIN, *The Structure of the Terror: the Example of Javogues and the Loire*, London 1973; SECHER REYNALD, *Le Génocide franco-français: La Vendée-venge*, Paris 1986.

Statistická studie o odsouzenících k trestu smrti v době teroru: GREER DONALD, *The Incidence of the Terror During the French Revolution: A Statistical interpretation*, Harvard 1935.

Robespierrova diktatura. K pochopení převahy, kterou Robespierre nakonec získal sám nad průběhem Revoluce v dubnu až červenci 1794, je skutečně nezbytné přečíst si jeho velké projevy. Robespierrovo dílo bylo vydáno několikrát, Laponnerayem (3 svazky, Paris 1840), Vellayem (Paris 1910) a po Vellayho odchodu pokračovala ve vydávání Société des études robespierristes. Velké Robespierrovy projevy najdeme v 10. svazku souborného vydání *Oeuvres complètes*, Paris 1967, které připravili Bouloiseau a Soboul. V něm jsou shromážděny projevy od 27. července 1793 do 27. července 1794. Snazší pak bude hledat ve třech svazcích *Textes choisis*, což je výběr z textů, který připravil Jean Poperen, Paris 1974.

Francouzské biografii o Robespierrovi škodí hagiografický přístup: HAMEL ERNEST, *Robespierre*, Paris 1987, 2 svazky; MASSIN JEAN, *Robespierre*, Paris 1956;

WALTER GÉRARD, *Robespierre*, Paris 1936–1940, 2 svazky. Proto raději doporučuji: THOMPSON JAMES MATTHEW, *Robespierre*, Oxford 1935, 2 svazky; JORDAN DAVID P., *The Revolutionary Career of Maximilien Robespierre*, New York 1985; heslo „Robespierre“ (GUENIFFEY PATRICE) v *Dictionnaire critique de la Révolution française*.

O boji mezi politickými frakcemi, o Robespierrovi, který se zbavil hébertovců a dantonovců, najdeme ve 20. století rozsáhlou a poučenou literaturu, často polemickou, neboť tento námět v plném rozsahu znovu připomíná starou debatu mezi Aulardem a Mathiezem, stoupenci Dantona a Robespierra. Rozhodčí stanovisko najdeme u Georgese Lefebvra, v jeho přednáškách a v jeho knize o Francouzské revoluci. Danton jistě nebyl vzorem vlasteneckých ctností, jak ho popsal Aulard, přesto jeho odstranění, byť zde neexistoval vztah k požadavku morálnosti, jak ji Mathiez oslavoval u Robespierra, bylo pouze záležitostí mocenských ambicí.

O problémech spojených s dechristianizací, kterou požadovali sansculoti na podzim roku 1793, o tom, jak Robespierre ukončil diskusi a o revolučních kultech sloužících jako náhražka za katolicismus se může čtenář opět dočíst nejprve u Micheleta (*La Religion*) (*La religion sous la Terreur*), který Revoluci vytýká její nesmělost v dané otázce. Dále může pokračovat četbou Aularda a Mathieze, kteří jdou o něco méně do hloubky: AULARD ALPHONSE, *Le Culte de la Raison et de l'Etre suprême, 1793–1794*, Paris 1892; MATHIEZ ALBERT, *La Révolution et l'Eglise*, Paris 1910; TÝŽ, *Origines des cultes révolutionnaires: 1789–1792*, Paris 1904.

Jednou ze záhad tohoto období je, jak po přijetí zákona z 22. prairialu (10. června), dva dny po oslavě Nejvyšší bytosti, přitvrdil teror. O této záhadě neexistuje přesvědčivá knižní nebo časopisecká publikace. Období „Velkého teroru“ stále ještě čeká na svého historika.

O 9. thermidoru a narůstajícím Robespierrově osamění od druhé poloviny měsíce června existuje sugestivní kniha: OLLIVIER ALBERT, *Le Dix-huit Brumaire, 9 Novembre 1799*, Paris 1959.

IV. THERMIDORSKÁ REPUBLIKA

Po Robespierrově pádu začíná období, kdy despotická a rovnostářská revoluce ukončila svůj střemhlavý běh vpřed a kdy se opět začala projevovat hnutí v rámci občanské společnosti. Ideje roku 1789 zrodily systém hospodářských zájmů, zároveň však vytvořily i soubor vzpomínek a protichůdných vášní. To vše lze jen stěží udržet na uzdě, zvláště pokud k tomu ještě přidáme válečnou a dobytelskou logiku, již od roku 1796 ztělesňovala sláva mladého generála.

V této době také přišli na scénu nejpronikavější komentátoři či nejlepší pozorovatelé Francouzské revoluce.

V první skupině bych odlišil dva myšlenkové proudy: nejprve ty, kdo zahájili velkou diskusi mezi liberály o smíšeném rázu revolučních událostí a kontrastu mezi zásadami roku 1789 a úchylkou k teroru v roce 1793: v první řadě je to Benjamin Constant a paní de Staël, jejichž díla napsaná mezi lety 1795 a 1799 mají stále zásadní význam: CONSTANT DE REBECQUE BENJAMIN DE, *Lettres à un député de la Convention*, in: Recueil d'articles 1795–1817, Genève 1972–1980; *De la force du gouvernement actuel de la France et de la nécessité de s'y rallier*, Paris 1796; *Des réactions politiques*, Paris 1797. Některé spisy Benjamina Constanta z doby Direktoria nejprve vydal Olivier Pozzo di Borgo pod názvem: *Écrits et discours politiques*, Paris 1964, 2 svazky. Nedávno byla vydána reedice spisů *De la force du gouvernement actuel de la France et de la nécessité de s'y rallier*, Paris 1988, s předmluvou a poznámky Philippa Raynaud. STAËL GERMAINE DE, *Réflexions sur la paix adressées à M. Pitt et aux Français*, Paris 1795; *Réflexions sur la paix intérieure*, anonymní vydání; *De l'influence des passions sur le bonheur des individus et des nations*, Lausanne 1796, Paris 1797² a Desenne 1797²; *Des circonstances actuelles qui peuvent terminer la Révolution et des principes qui doivent fonder la République en France*, spis napsaný v roce 1798, ale v té době nepublikovaný – vyšel až Paris 1906, Genève-Paris 1979. Můžeme k nim přidat Roederera (Především jeho příspěvky do Journal d'Economie publique) a Lezay-Marnesia: ROEDERER PIERRE-LOUIS, *De l'usage à faire de l'autorité publique dans les circonstances présentes; Traité de l'émigration; Mémoires d'économie publique, de morale et de politique; Du Gouvernement*, Paris 1795; *Mémoire sur quelques points d'économie publique*, Paris 1840. K tomu srov. osmísvazkové *Oeuvres*, Paris 1853–1859; LEZAY-MARNESIA ADRIEN, *Des Causes de la Révolution et de ses résultats*, Paris 1797; *De la faiblesse d'un gouvernement qui commence, et de la nécessité où il est de se rallier à la majorité nationale*, Paris 1796. O postavě Adriena Lezay-Marnesia existuje publikace v němčině: WESTERHOLT EGON GRAF VON, *Lezay-Marnesia, Sohn des Aufklärung une Präfekt Napoléons (1796–1814)*, Meisenheim am Glan 1958. Konečně pak o všech debatách mezi liberály v době Direktoria se může čtenář dočíst v heslech „Constant“ a „Staël“ (GAUCHET MARCEL) v *Dictionnaire critique de la Révolution française*.

Druhou skupinu tvoří ti, kdo představovali první významné francouzské kontrarevoluční spisovatele: MALLET DU PAN JACQUES, *Considérations sur la nature de la Révolution française et sur les causes qui en prolongent la durée*, London-Bruxelles 1793; *Correspondance inédite de Mallet du Pan avec la cour de Vienne (1794–1798)*, Paris 1884, 2 svazky; *Correspondance politique pour servir à l'histoire du républicanisme français*, Hamburg 1796; *Mémoires a Corresponance Mallet du Pan, pour servir à l'histoire de la Révolution française*, Paris 1851, 2 svazky; *Mémoires*, Paris 1894; MAISTRE JOSEPH DE, *Considérations sur la France*, Neufchâtel 1796, London 1797 – k tomu srov. *Oeuvres complètes*, díl 1, Lyon 1884–1886; *Considérations*

sur la France, Bruxelles 1988; *Essai sur le principe générateur des constitutions politiques*, Bruxelles 1988; BONALD LOUIS DE, *Théorie du pouvoir politique et religieux dans la société civile, démontrée par le raisonnement et par l'histoire par M. de B...., gentilhomme français*, Konstanz 1796 – k tomu srov. díl 12–14. *Oeuvres complètes*, Genève 1982; *Essai analytique sur la loi naturelle de l'ordre social*, vydání z roku 1979, převzaté z vydání z roku 1801 pod názvem *Essai analytique sur la loi naturelle ou Du pouvoir, du ministre et du sujet* – *Oeuvres complètes*, díl 1–2.

Konečně je pak nezbytné prostudovat memoárovou literaturu, především: MOLÉ COMTE, *Souvenirs d'un témoin de la Révolution et de l'Empire: Mathieu, comte de Molé 1791–1803*, Genève 1943; NOAILLES MARQUIS DE, *Le comte Molé, 1781–1855, sa vie, ses mémoires*, Paris 1922–1930, 6 svazků: PASQUIER ETIENNE-DENIS, *Histoire de mon temps. Mémoires du chancelier Pasquier*, Paris 1893–1895, 6 svazků (svazky 1–3 se týkají Revoluce, Konzulátu a Císařství, svazky 4–6 Restauration); BARRAS PAUL, *Mémoires de Barras, membre du Directoire*, Paris 1895–1896, 4 svazky; CHASTENAY COMTESSE VICTORINE DE, *Mémoires 1771–1815*, Paris 1896, 2 svazky; LA TOUR DU PIN HENRIETTE-LUCIE DE, *Journal d'une femme de cinquante ans (1778–1815)*, Paris 1907–1911, 4 svazky; DELECLUZE ETIENNE-JEAN, *Louis David et son temps*, Paris 1855; SAND GEORGE, *Histoire de ma vie*, Paris 1854–1855, 20 svazků: *Oeuvres autobiographiques*, díl 1/1: *Histoire d'une famille, de Fontenoy à Marengo*, díl 1/2: *Mes premières années, 1800–1810*, díl 1/3: *De l'enfance à la jeunesse, 1810–1819*, díl 2/4: *Du mysticisme à l'indépendance, 1810–1822*, díl 5: *Vie littéraire et intime, 1832–1850*.

K tomu pak několik svazků pamětí vydaných emigranty: FRENILLY AUGUSTE-FRANÇOIS, *Mémoires: 1786–1848. Souvenirs d'un ultra-royaliste*, Paris 1987; MONTLOSIER DE, *Souvenirs d'un émigré, 1791–1798*, Paris 1951; ESPINCHAL D', *Journal d'Émigration*, Paris 1912; FABRY ABBÉ DE, *Mémoires de mon émigration*, Paris 1933; BLONDIN DE SAINT-HILAIRE, *Onze ans d'émigration. Mémoires du chevalier Blondin d'Abaucourt, adjudant major des gardes-suisse, Paris 1987*.

Obečná historická pojednání o dané době: LEFEBVRE GEORGES, *Les Thermidoriens*, Paris 1937; TÝŽ, *Le Directoire*, Paris 1946; SCIOUT LUDOVIC, *Le Directoire*, Paris 1895–1897, 4 svazky; MATHIEZ ALBERT, *Le Directoire du 11 brumaire an IV au 18 Fructidor an V*, Paris 1934; FURET FRANÇOIS, RICHET DENIS, *La Révolution française*, díl 2, Paris 1966.

O krizích, které provázely celé politické dějiny tohoto období, si lze především přečíst následující publikace: MEYNIER ALBERT, *Les coups d'Etat du Directoire*, Paris 1927–1928, 3 svazky (díl 1: *Le Dix-huit Fructidor an V*, díl 2: *Le Vingt-deux floréal an VI (11 Mai 1798) et le Trente prairial an VII (18 Juin 1799)*, díl 3: *Le Dix-huit brumaire an VIII (9 Novembre 1799) et la fin de la République*); SURATTEAU JEAN-RENÉ, *Les Opérations de l'assemblée électorale de France (4 brumaire an IV-octobre 1795)*, Annales historiques de la Révolution française 1955; TÝŽ, *Les*

elections de l'an V aux Conseils du Directoire, , Annales historiques de la Révolution française 1955.

O 13. vendémiairu roku IV: ZIVY H., *Le 13 Vendémiaire an IV*, Paris 1898.

O Babeufovi a jeho hnutí existuje rozsáhlá literatura marxistické orientace, která je velmi monotónní a velmi „překonaná“. Je vhodnější prostudovat si knihu, která se stala základem pro tradici Babeufova učení: BUONARROTI PHILIPPE, *Conspiration de l'Egalité dite de Babeuf*, Paris 1828, 2 svazky. V soudobém badatelském úsilí lze najít zajímavý článek amerického historika na téma sociologie pařížské odnože Babeufova hnutí: ANDREWS RICHARD M., *Réflexions sur la conjuration des Égaux*, Annales E. S. C. 1974.

O 18. fructidoru roku V: BALOT CHARLES, *Le coup d'État du 18 fructidor: rapports de police et documents divers*, Paris 1900; MATHIEZ ALBERT, *Saint-Simon, Lauraguais, Barras, Benjamin Constant et la réforme de la Constitution de l'an III après le coup d'État du 18 fructidor an V*, Annales historiques de la Révolution française 1929.

O „státních převratech“ z 22. floréalu roku IV a 30. prairialu roku VII: MEYNIER ALBERT, *Les coups d'Etat du Directoire*, díl 2.

O 18. brumairu roku VIII: VANDAL ALBERT, *L'Avènement de Bonaparte*, díl 1: *La Genèse du Consulat. Brumaire. La Constitution de l'an VIII*, Paris 1902; BAINVILLE JACQUES, *Le 18-Brumaire*, Paris 1925.

Rovněž doporučuji četbu několika nedávných prací na téma dobové politické kultury, především ohledně tyranie vzpomínek, které v myslích lidí zanechal Konvent a teror: OZOUF MONA, *Thermidor ou le travail de l'oubli*, in: *l'École de la France, essais sur la révolution, l'utopie et l'enseignement*, Paris 1984; BACZKO BRONISŁAW, *Comment sortir de la Terruer: Thermidor et la Révolution*, Paris 1989; WOLLOCK ISSER, *Jacobin Legacy. The Democratic Movement under the Directory*, Princeton 1970.

Starší, ale důležitá kniha o emigraci: DAUDET ERNEST, *Histoire de l'émigration pendant la Révolution française*, Paris 1886–1890.

Sborník materiálů zásadního významu pro posouzení stavu veřejného mínění: AULARD ALPHONSE, *Paris pendant la réaction thermidorienne et sous le Directoire*, Paris 1898–1902, 5 svazků.

O tažení do Itálie: GUYOT RAYMOND, *Le Directoire et la paix de l'Europe des traités de Bâle à la deuxième coalition (1795–1700)*, Paris 1911; FERRERO GUGLIELMO, *Aventure, Bonaparte en Italie (1796–1797)*, Paris 1936; REINHARD MARCEL, *Avec Bonaparte en Italie, d'après les lettres inédites de son aide de camp*, Paris 1946; GODECHOT JACQUES, *Les commissaires aux armées sous le Directoire. Contribution à l'étude des rapports entre les pouvoirs civils et militaires*, Paris 1938, 2 svazky; BONAPARTE, *Lettres à Josephine, pendant la première campagne d'Italie, le Consulat et l'Empire*, Paris 1833; *Lettres de Napoléon à Josephine et lettres de Josephine à*

Napoléon, Paris 1959; *Napoléon et Josephine, leur roman*, Paris 1968 (úplné vydání, četné dosud nepublikované listy Napoleona pro Josephinu).

V. NAPOLEON BONAPARTE

K úvodu do tohoto úseku dějin ovládaného jediným mužem, který se dokonce stal i jejich ztělesněním, je nejužitečnější začít četbou „Spisů“ samotného Napoleona, které jsou mnohem barvitější než jakýkoli komentář. Nejčastěji to jsou texty vojenské nebo vládní, případně také projevy, které zaznamenali jeho nejbližší: *Vie de Napoléon par lui-même, d'après les textes, lettres, proclamations, écrits*, Paris 1930; NAPOLEON BONAPARTE, *Proclamations, ordres du jour, bulletins de la Grande Armée*, Paris 1964. Je také třeba podívat se na Napoleonovu *Correspondance*, jež vyšla z popudu Napoleona III. v letech 1858–1869 (Paris 1858–1870, 32 svazků).

Druhou kategorií pramenů tvoří svědectví současníků, kteří jsou v daném případě mimořádně hojně zastoupeni: ABRANTES JOSÉPHINE AMTE, DUCHESSE D', *Mémoires ou souvenirs historiques sur Napoléon*, Paris 1831–1835, 18 svazků; BARANTE AMABLE DE, *Souvenirs*, Paris 1890–1901, 8 svazků; BOURRIENNE LOUIS ANTOINE FAUVELET DE, *Mémoires sur Napoléon, le Directoire, le Consulat et la Restauration*, Paris 1829–1831, 10 svazků; BEUGNOT JACQUES CLAUDE DE, *Mémoires du comte Beugnot, ancien ministre (1783–1815)*, Paris 1866, 2 svazky; CHASTENAY COMTESSE VICTORINE DE, *Mémoires, 1771–1815*, Paris 1896, 2 svazky; HYDE DE NEUVILLE JEAN GUILLAUME, *Mémoires et souvenirs*, Paris 1888–1892, 3 svazky; MIOT DE MELITO, *Mémoires du comte Miot de Melito, ancien ministre, ambassadeur, conseiller d'Etat et membre de l'Institut, (1788–1815)*, Paris 1858, 3 svazky; PASQUIER ETIENNE-DENIS, *Histoire de mon temps: Mémoires du chancelier Pasquier*, Paris 1893–1895, 6 svazků; PELET DE LA LOZERE, *Opinions de Napoléon sur divers sujets de politique et d'administration, recueillies par un membre de son conseil d'Etat*, Paris 1833; SAVARY DE ROVIGO, *Mémoires pour servir à l'histoire de Napoléon*, Paris 1828, 8 svazků; TALLEYRAND-PÉRIGORD CHARLES-MAURICE DE, *Mémoires du prince de Talleyrand*, Paris 1891–1892, 5 svazků; SÉGUR PHILIPPE DE, *Histoires et mémoires*, Paris 1873, 7 svazků.

Třetí kategorií písemných pramenů, které pokládám za důležité, představuje rozsáhlá literatura přinášející Napoleonův portrét. Zde je jeden možný, byť velmi selektivní seznam podaný v chronologickém pořadí:

STAËL MADAME DE, *Mémoires de Mme de Staël, Dix année d'exil*, Paris 1818; STENDHAL HENRI BEYLE, *Vie de Napoléon*, Paris 1876; CHATEAUBRIAND FRANÇOIS-RENÉ DE, *Mémoires d'outre-tombe*, Paris 1849, 12 svazků; TAINÉ HIPOLYTE, *Les Origines de la France contemporaine (1876–1896)*, díl 1: *L'Ancien Régime-La Révolution*, díl 2: *La Révolution-Le Régime moderne*; FAURE ÉLIE, *Napoléon*,

Paris 1921. Konečně je pak v méně literárním pojetí třeba citovat zásadní publikaci: MASSON FRÉDÉRIC, *Napoléon et sa famille*, Paris 1897–1901, 13 svazků.

Všeobecné publikace: BAINVILLE JACQUES, *Napoléon*, Paris 1931, jehož práce nadále zůstává nejinteligentnější souhrnnou publikací o člověku a jeho díle; LEFEBVRE GEORGES, *Napoléon*, Paris 1935; MARKHAM FELIX MAURICE HIPPISEY, *Napoléon*, Weidenfield 1963; TULARD JEAN, *Napoléon ou le mythe du sauveur*, Paris 1977; *Napoléon à Sainte-Hélène*, Paris 1981; *Napoléon et la noblesse d'Empire, avec la liste des membres de la noblesse impériale (1808–1815)*, Paris 1986; MISTLER JEAN, *Napoléon et l'Empire*, Paris 1968, 2 svazky.

Císařská Francie. O idejích, které sloužily jako základ legitimacy režimu, je nejprůzračnějším autorem: FENET P.-ANTOINE, *Recueil complet des travaux préparatoires du Code civil*, Paris 1827, 15 svazků; SAGNAC PHILIPPE, *La Législation civile de la Révolution française (1784–1804), essai d'histoire sociale*, Paris 1898. Heslo „Code civil“, kterým přispěl J. GOY do *Dictionnaire critique de la Révolution française*, může posloužit i jako úvod k těmto studiím.

O vládě a správě: PONTEIL FÉLIX, *Napoléon Ier et l'organisation autoritaire de la France*, Paris 1956; DURNAND CHARLES, *L'exercice de la fonction législative de 1800 à 1814*, Annales de la faculté de droit d'Aix-en-Provence, la Pensée universitaire 1958; *Les auditeurs au Conseil d'Etat de 1803 à 1814*, Annales de la faculté de droit d'Aix-en-Provence, la Pensée universitaire 1958; THUILLIER G., *L'administration vue par un préfet de l'Empire*, La Revue administrative 1955; TULARD JEAN, *Paris et son administration (1800–1830)*, Paris 1976.

O pomazání existuje vynikající práce: CABANIS JOSÉ, *Le Sacre de Napoléon (2 décembre 1804)*, Paris 1970.

O konkordátu a dočasném urovnání vztahů katolické církve s porevoluční společností: DANSETTE ADRIEN, *Histoire religieuse de la France contemporaine*, Paris 1948; LEFLON JEAN, E. A. Bernier, évêque d'Orléans, et l'application du Concordat, Paris 1938, 2 svazky; DELACROIX SIMON, *La réorganisation de l'Eglise de France après le Concordat (1801–1809)*, Paris 1962; GODEL JEAN, *Histoire religieuse du département de l'Isère. La reconstruction concordataire dans le diocèse de Grenoble après la Révolution (1802–1809)*, La Tronche 1968; LANGLOIS CLAUDE, *Le diocèse de Vannes (1800–1830)*, Rennes 1974.

O sociálních základech císařského režimu: BERGERON LOUIS, CHAUSSIGNAUD-NOGARET GUY, *Les Collèges électoraux du Premier Empire*, Paris 1978; TULARD JEAN, *Les composantes d'une fortune: le cas de la noblesse d'Empire*, Revue historique 1975; VALYNSEELE JOSEPH, *Les maréchaux du Premier Empire, leur famille et leur descendance*, Paris 1957; *Les Princes et Ducs du Premier Empire, non maréchaux, leur famille et leur descendance*, Paris 1959.

Zahraniční politika Francie. Převaha Francie v Evropě. Ve své knize se úmyslně nedotýkám tohoto zásadního hlediska napoleonských dějin, protože se zde

omezují na vnitřní francouzskou politiku. Stránky, které jsou jí věnovány, byly z největší části inspirovány následujícími pracemi: SOREL ALBERT, *L'Europe et la Révolution française*, díl 5–8; LEFEBVRE GEORGES, *La Révolution française*, Paris 1951. Soustavnou bibliografii uvádí: GODECHOT JACQUES, *L'Europe et l'Amérique à l'époque napoléonienne*, Paris 1967.